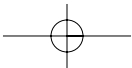
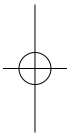
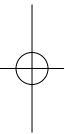

TEMPS DE MEMÒRIA

PER UNA PEDAGOGIA DEL JOC: LA SEVA APOSTA EDUCATIVA DES DEL SEGLE XIX

Jaume Bantulà i Janot
Universitat Ramon Llull

RESUM

Des de bell antuvi el joc ha estat considerat per alguns il·lustres pensadors com un important element educatiu. A ningú no se li escapa que el joc esdevé font i instrument d'aprenentatge. El poeta Horaci ho expressà de manera excelsa en la seva màxima «instruir delectant». Però, des del segle XVIII ençà, amb el desplegament del camp de les ciències de l'educació, el joc, vist des de la seva vessant educativa, ha obtingut un major prestigi i reconeixement social, fins al punt d'emprar-se de manera ineludible com a recurs educatiu. A continuació, es formula un breu repàs per tal de conèixer quina era la situació, en el segle XIX, del món de l'educació en el marc europeu, sobretot a l'Estat espanyol i, més en concret, a Catalunya. No obstant això, l'article pretén donar notícia, d'una banda, de com s'implantà l'educació física en el sistema educatiu i de quin ha estat el seu desenvolupament a l'escola. D'altra banda, es revisa la utilització del joc com un dels continguts essencials de l'educació física.

PARAULES CLAU: història de l'educació, pedagogia del joc, educació física.

LEARNING THROUGH PLAY: THE EDUCATIONAL PROPOSAL FROM THE 19TH CENTURY

ABSTRACT

From ancient times, play has been considered by illustrious thinkers as an important educational instrument. No one is ignorant to the fact that play becomes a source and instrument of learning. The poet Horace expressed this perfectly in his maxim "to delight and to instruct". However, from the 18th century to the present day, through the development of the education sciences, play in educational terms has obtained greater prestige and social recognition, to the point that it is applied systematically as an educational resource. First of all there is a brief summary of education in the 19th century

361

JAUME BANTULÀ I JANOT

within a European, Spanish but predominantly Catalan perspective. Then the article goes on to reveal how physical education is implemented in the education system and how it has developed in schools. Moreover, the article analyses the use of play as one of the essential elements of physical education.

KEY WORDS: History of education, learning through play, physical education.

INTRODUCCIÓ

El segle XIX estigué marcat per l'aparició dels sistemes nacionals d'escolarització a Europa com a culminació del moviment de secularització de l'ensenyament desplegat des dels segles anteriors per l'Estat, el qual havia mantingut un constant estira-i-arrotonsa contra el domini secular de l'Església. A partir d'aleshores, l'educació quedaria subordinada als interessos de l'Estat, tal com de manera paradigmàtica havia executat l'Estat francès amb el tomb radical propiciat per la Revolució Francesa (1789). Les noves nacions independents de l'Amèrica Llatina, especialment l'Argentina i l'Uruguai, miraven a Europa i als Estats Units buscant models per a les seves escoles.

A començament del segle XX, l'acció educativa es veuria molt influenciada pels escrits de la feminista i educadora sueca Ellen Key (1849-1926). La seva obra *El segle dels infants* (1900) fou traduïda a diverses llengües i inspirà els educadors progressistes en molts països, per la crítica que contenia a l'educació tradicional.

El segle XX estigué marcat per l'expansió dels sistemes educatius de les nacions industrialitzades d'Àsia i Àfrica. L'educació bàsica obligatòria és gairebé universal. La realitat, però, indica que, encara, prop del 25 % dels infants del món que estan en edat escolar no van a l'escola.¹

Malgrat la immensa tasca que queda per fer,² el sorgiment de la pedagogia com a moviment històric en la segona meitat del segle XIX és el responsable d'aquest significatiu avenç. L'educació ha cobrat una projecció social important al costat del desenvolupament de la pedagogia.

Els antecedents més immediats d'aquests fets cal cercar-los en el se-

1. Si en la dècada dels anys seixanta, la xifra era d'un 50%, l'informe sobre el desenvolupament humà de 1997, elaborat pel Programa de les Nacions Unides per al Desenvolupament, assenyalava que un 25 % del total mundial de nens estan sense escolarització primària. Cf. PNUD (1997, p. 2-14).

2. Una bona mostra de les problemàtiques i de les tasques pedagògiques que cal desenvolupar en el segle XXI es recullen a DELORS (1996). Es pot veure també TRILLA (2001).

gle XVIII,³ però s'afirmen i assoleixen força en el segle XX, particularment després de la Primera Guerra Mundial (1914-1918).

L'ideari pedagògic d'autors com ara Pestalozzi (1746-1827) i Fröbel (1782-1852);⁴ les aportacions de Montessori (1870-1952) i Decroly (1871-1932);⁵ la innovació metodològica promoguda pels moviments de renovació pedagògica com és l'Escola Nova, amb John Dewey (1859-1952) al capdavant de la pedagogia nord-americana,⁶ i el desenvolupament modern de la psicologia⁷ han fet que el joc cada cop hagi pres una major dimensió en l'esfera educativa i que esdevingui inexcusable la utilització del joc com a recurs educatiu.⁸

El desenvolupament de l'educació a l'Estat espanyol fou més lent que a la resta de països europeus occidentals. Malgrat que la Ley de instrucció pública de Claudio Moyano (1857) suposava una guia per regular, administrar i aconseguir el funcionament de l'ensenyament, Luzuriaga apunta que «en acabar el segle XIX es trobava amb un dèficit extraordinari d'escoles i mestres i amb una enorme proporció d'analfabets. L'ensenyament secundari es trobava gairebé per complet en mans dels ordes religiosos».⁹ Meritòria excepció significà la Institu-

3. L'obra de Rousseau representa el despertar de la curiositat per l'infant. Sens dubte, però, la influència de la seva obra és adobada per un pensament pedagògic que es construeix de manera paral·lela a la història de la humanitat. No és la intenció repassar l'activitat lúdica en èpoques força significatives d'aquesta història, com ara l'antiguitat clàssica, l'edat medieval, el Renaixement i l'humanisme o el món modern, però és evident que han de tenir-se en consideració. Si més no, cal remarcar sobretot que hi ha una clara tendència pedagògica tradicional favorable a la inclusió del joc en l'educació, que secularment ha alçat la veu contra els seus detractors.

4. Ambdós pedagogs —Pestalozzi i Fröbel— serien els propulsors de la introducció en el sistema escolar dels jocs educatius, és a dir, dels materials i objectes de joc dissenyats expressament per desenvolupar determinades dimensions de la personalitat infantil (cognitiva, social, moral i afectiva), que ben aviat desenvoluparia a Espanya el P. Manjón (1846-1932) a les seves escoles de l'Ave Maria, i més tard, amb escreix, la indústria de la joguina. Cf. PESTALOZZI (1986), PESTALOZZI (1982), FRÖBEL (1913) i FRÖBEL (1989).

5. Cf. MONTESSORI (1984) i DECROLY i MONCHAMP (1986).

6. John Dewey és un dels teòrics més influents del món educatiu contemporani. En el capítol dedicat a debatre el paper del joc i del treball en el programa d'estudis afirma sense embuts: «L'educació no té cap altra responsabilitat més seriosa que la de proveir adequadament el goig de l'oci recreatiu.» DEWEY (1985, p. 114).

7. Aquest desenvolupament, en essència, està marcat per la psicoanàlisi de Freud, l'estructuralisme genètic de Piaget, que fou el responsable en última instància de la ludotització que han experimentat les activitats pedagògiques, i la psicologia historicocultural de Vygotski.

8. Per tenir una visió de conjunt respecte a la història de l'educació i la pedagogia resulten interessants les lectures de CHATEAU (1974), LUZURIAGA (1979) i MORENO, POBLADOR i DEL RÍO (1986). Pel que fa al binomi joc i educació, cf. LÓPEZ MARTÍN i GARFELLA ESTEBAN (1997) i GARFELLA ESTEBAN (1997).

ció Libre de Enseñanza (1876-1936), amb Francisco Giner de los Ríos al capdavant.

La mateixa situació és descrita per González-Agàpito en el tombant de segle: «El sistema educatiu espanyol palesava la seva ineficàcia en encetar-se el segle XX. Mentre que els estats del centre i el nord d'Europa, inclosa França, havien resolt pràcticament el problema en arribar l'any 1900, a Espanya l'analfabetisme afectava el 64 % de la població».¹⁰

A Catalunya, la situació, però, era força diferent. La renovació pedagògica rebia un fort impuls de la mà del mestratge d'il·lustres educadors com ara Francesc Flos i Calcat (1856-1929), amb l'escola Sant Jordi; Antoni Balmanya (1846-1915), o Antoni Bori i Fontestà (1862-1912). Aquest impuls en matèria educatiua coincidiria amb un augment considerable de l'activitat industrial i una notable expansió i desenvolupament de la burgesia mercantil i industrial.

En el darrer quart del segle XIX, a Catalunya l'oferta era força diversa, amb orientacions ideològiques i finalitats formatives molt diverses: grans col·legis religiosos, com són els dels escolapis i els jesuïtes, dirigits als fills de la burgesia urbana; centres de congregacions religioses destinats a les classes populars en el medi rural i urbà; associacions catòliques que impulsaren escoles d'adults; ateneus i societats obreres que impartiren formació elemental per a la classe treballadora; les primeres escoles racionalistes i laiques, i centres escolars renovadors inspirats en la Institución Libre de Enseñanza.

El primer terç del segle XX arrencaria amb el Noucentisme d'Eugeni d'Ors, i la pedagogia noucentista impulsaria l'escola activa que tanta petja deixaria en la pedagogia catalana i que convertiria Catalunya en una terra rica en experiències educatives que serien seguides i imitades per altres països europeus.

Fou aleshores quan es produí un enriquiment del debat pedagògic i la difusió d'idees que cercaven trencar amb l'escola tradicional que tenia com a model el verbalisme i la memorització. També durant aquest període es produirien força millores en la preparació dels mestres que rebien formació a les Escoles Normals.

Només amb la voluntat d'assenyalar algunes de les escoles més implicades en la renovació pedagògica i sense detenir-nos en una etapa que ha estat a bastament investigada per Salomó Marquès, Josep González-Agàpito, Pere Solà, Jordi Monés i Octavi Fullat, per esmentar uns quants dels estudiosos més destacats, farem esment de l'Escola Moderna de Ferrer i Guàrdia (1901), l'Escola Horaciana de Pau Vila (1905), l'Escola de Mestres de Joan Bardina (1906),

9. LUZURIAGA (1979, p. 223).

10. Cf. GONZÁLEZ-AGÀPITO (1999).

l'Escola Vallparadís de Terrassa d'Alexandre Galí (1910), les Escoles Catalanes del Districte VI de Barcelona (1906), el Nou Col·legi Mont d'Or de Manuel Ainaud (1910), l'Escola del Bosc de Rosa Sensat (1914), les escoles del Patronat Domènech d'Artur Martorell (1919) i l'Escola del Mar de Pere Vergés (1921).¹¹

Un cop emmarcades les línies generals en matèria d'educació, ja que una concreció més específica escapa a les pretensions d'aquest article, no es vol passar per alt d'anunciar que la pauta que es vol seguir no és una altra que tenir presents sobretot les referències explícites quant a les excel·lències i exquisideses pedagògiques del joc, que assoleixen el seu màxim grau quan se'l considera un element educatiu reglat i un instrument d'aprenentatge excels.

Per això, cal apropar-se als diversos sistemes educatius, a les institucions educatives i a la vida i obra d'il·lustres pedagogs i situar totes les referències educatives i pedagògiques en el corresponent context sociohistòric i cultural. També s'han d'evidenciar i raonar cadascuna de les circumstàncies en les quals el joc, lluny d'interpretar-se com un recurs educatiu, ha estat menyspreat, oblidat o fins i tot perseguit de manera notòria i persistent, i se li ha negat la més mínima consideració en l'esfera educativa pel seu efecte pernicios sobre els infants.

Al marge, però, dels autors que s'han ocupat del joc, conscients de la seva importància educativa, ja sigui com a contingut educatiu específic o com a recurs educatiu per incentivar o desenvolupar les diverses situacions d'ensenyament-aprenentatge que ofereix el sistema educatiu en els àmbits de l'educació formal, no-formal i informal,¹² des d'aquest article es pretén resseguir una disciplina en la qual el joc s'ha ancorat amb més solidesa i des de la qual actualment s'irradia a les diverses matèries que configuren els currículums escolars. Hom s'està referint, és obvi, a l'educació física.

És per aquest motiu que el proper apartat es dedica en exclusiva a conèixer a grans trets el procés d'incorporació de l'educació física des del segle XIX com a disciplina educativa en general i, amb major profunditat, a conèixer com hi opera el joc.

11. D'obres publicades referides a aquest període històric, a més de la ja esmentada *Pedagogia a Catalunya*, que conté interessants articles de Salomó Marquès i Josep González-Agàpito, entre d'altres, podem esmentar les següents: FILHO (1936), MALLART I CUTÓ, J. (1998), ORTS-RAMOS I CARAVACA (1932), FERRER I GUÀRDIA (1990), GONZÁLEZ-AGÀPITO (1992) GONZÁLEZ-AGÀPITO (1978), D'ORS (1988), SKIDELSKY (1972) i MONÉS (1978).

12. Per captar l'essència, el domini i la magnitud dels ensenyaments no-formal i informal, vegeu PUIG i TRILLA (1996), TRILLA (2002), TRILLA (2003) i TRILLA (1987).

JAUME BANTULÀ I JANOT

1. LA IMPLANTACIÓ I EL DESENVOLUPAMENT DE L'EDUCACIÓ FÍSICA

L'expressió *educació física* fou encunyada l'any 1762, coincidint amb la publicació de *L'Emili* de Rousseau, pel metge suís Ballexserd (1726-1774) en la seva obra *Dissertation sur l'éducation physique des enfants depuis leur naissance jusqu'à l'âge de leur puberté*. Si bé «aquesta obra entenia l'educació física a manera de preservació del conjunt de funcions orgàniques i no com una racionalització del moviment humà que, a partir d'una concepció biomecànica del cos humà, es consolidà —paral·lelament al desenvolupament de la gimnàstica— en el segle XIX».¹³

Segons Teresa Lleixà, es donen quatre circumstàncies que afavoreixen la consolidació de l'educació física a l'escola en el segle XIX, si bé no cal perdre de vista que aquesta «es troba en una situació precària en una escola primària ja per si mateixa deficitària».¹⁴ Aquestes circumstàncies són: la influència educativa de Pestalozzi i Fröbel, el concepte d'educació integral que recerquen com a ideal educatiu les pedagogies llibertàries,¹⁵ les escoles gimnàstiques del segle XIX¹⁶ i els orígens del moviment olímpic i l'esport escolar.¹⁷

No és possible aturar-se a estudiar el procés d'incorporació de l'educació física als estats europeus i als Estats Units. És per això que hom se cenyirà en exclusiva a la realitat més propera.¹⁸

A l'Estat espanyol, les primeres preocupacions per l'educació física cal cercar-les en els plantejaments educatius d'Amorós (1770-1848), amb la publicació del *Manuel d'éducation physique, gymnastique et morale* (1837), que exercí força influència en els pedagogs, malgrat que estigués exiliat a París des del final de la Guerra de la Independència.¹⁹ També s'ha de ressaltar la labor desenvolupada per Pablo Montesino (1781-1849), que intentà transmetre la seva idea d'edu-

13. VILANOU (2000, p. 39).

14. LLEIXÀ (1998).

15. La recerca de la llibertat, l'actitud antiautoritària, la importància de l'activitat física i el contacte amb la natura, el laïcisme i el treball com a font d'enriquiment i desenvolupament personal són alguns dels postulats promoguts per pensadors anarquistes com ara Godwin (1756-1836), Owen (1771-1858), Fourier (1772-1837), Proudhon (1805-1865) i Bakunin (1814-1876).

16. Entre els impulsors d'aquestes escoles gimnàstiques caldria esmentar Guts Muths (1759-1839), Salzmann (1744-1814), Jahn (1778-1852), Ling (1776-1839) i Amorós (1770-1848).

17. Fóra interessant remarcar tota la filosofia esportiva que desplegà Pierre de Frey, baró de Coubertin, per tal d'aconseguir l'any 1896 la reorganització internacional dels Jocs Olímpics.

18. Per a una visió de conjunt, cf. VAN DALEN i BENNETT (1971).

19. Sobre la figura del coronel Francisco Amorós, un afrancesat que va acabar al servei de França, es pot veure l'esplèndida biografia de FERNÁNDEZ SIRVENT (2005).

cació integral de l'educació física als seus deixebles de l'Escola Normal de Madrid. Altres personatges que contribuïren en el segle XIX a cisellar el corpus d'aquesta disciplina serien Joaquín Avendaño (1812-1886), Mariano Carderera (1816-1893) i Laureà Figuerola (1816-1904).²⁰

Gaspar Melchor de Jovellanos, l'any 1809, proposà la inclusió de l'educació física com a part inseparable de l'educació. La restauració de l'absolutisme, però, frenaria aquesta iniciativa i la primera llei que regulava el sistema educatiu espanyol, la Llei Moyano del 1857, que convertia en obligatòria l'educació compresa entre els sis i els nou anys, deixà de banda l'educació física.

La Llei Becerra del 1883, proposada per primera vegada el 1879, i el reial decret que la desenvolupava l'any 1886 obriren les portes a l'establiment de la «gimnàstica higiènica», en declarar-la ensenyament oficial i obligatori als instituts de segon ensenyament i a les Escoles Normals masculines i femenines. Per a alguns, la llei significava la introducció de la gimnàstica militarista a les escoles. El mateix Cossío, cofundador de la Institución Libre de Enseñanza, es mostrà com un clar detractor de la llei.²¹ La situació real dels instituts va acabar imposant-se, més enllà del debat ideològic, i un decret del 1895 convertia les gimnàstiques en voluntàries pel que fa a l'ensenyament mitjà.

És important assenyalar que s'observa en la bibliografia sobre l'educació física a partir del 1860 un nombre significatiu de publicacions referides a la influència de la gimnàstica en el desenvolupament de l'organisme infantil.²²

Pel que fa a les Escoles Normals, fou l'any 1838 quan començà a funcionar a Madrid l'Escuela Normal Central, que prepararia els mestres de les escoles provincials. Es preveia crear escoles annexes o de nens al costat de les Escoles Normals. Entre les seves assignatures obligatòries, no hi figurava inicialment l'educació física.

En pocs anys augmentà significativament el nombre d'escoles, la qual cosa provocà que un reial decret del 1849 en reduís el nombre a un total de trenta-dues: l'Escuela Normal de Madrid, nou Escoles Normals Superiors a les capitals de districte universitari i vint-i-dues Escoles Normals Elementals en altres capitals de província.

La Llei Becerra també promogué la creació immediata de l'Escuela Central de Gimnasia, que s'obriria l'any 1887, amb la funció de formar el professorat que havia d'impartir classes d'educació física en instituts i escoles. La vida de

20. Cf. BANTULÀ *et al.* (1997, p. 21-24).

21. COSSÍO (1888). Citat a BANTULÀ *et al.* (1997, p. 30).

22. Esmetem per exemple dues obres publicades a les acaballes del segle XIX. D'una banda, GARCÍA FRAGUAS (1896). D'altra banda, SANZ ROMO (1897).

l'Escuela Central de Gimnasia seria força breu. Va ésser clausurada l'any 1892, després d'haver aconseguit que es diplomessin vuitanta-set professors (setze dones i setanta-un homes).

L'alternança de partits en el darrer terç del segle XIX fou la causa que l'assignatura fos considerada obligatòria, voluntària o innecessària en els plans d'estudis. De la mateixa manera, no es pot passar per alt que, malgrat que la seva inclusió en els currículums dels mestres fou un fet, la seva posada en pràctica com a assignatura va ésser gairebé inexistent.²³

Pel que fa al segle XX, durant les seves dues primeres dècades, el corpus legislatiu no varia gaire i es manté només l'obligatorietat de l'educació física en el segon ensenyament.

La concepció de l'educació física, seguint influències d'Amorós, mantingué un marcat segell militarista, fet que s'accentuaria arran de la creació, el 1919, de l'Escuela Central de Gimnasia de Toledo, en mans de l'Exèrcit i bàsicament destinada a la formació d'oficials i suboficials perquè exercissin com a professors d'educació física.²⁴ Aquesta funció militar que s'atribuïa a l'educació física encara seria força més notòria durant la dictadura de Primo de Rivera.²⁵

Nogensmenys, a Catalunya, les diverses experiències educatives que s'hi portaren a terme des d'inicis del segle XX propiciaren que l'educació física fos concebuda com una matèria gairebé indispensable per al desenvolupament integral de l'infant. En aquest sentit, les escoles noves i la pedagogia activa de la primera meitat del segle XX actuarien a favor de la inserció de l'educació física en el món escolar.²⁶

Aquesta disciplina es deixà seduir amb facilitat, potser perquè, com indica Lleixà, «està més propera a un tipus de pedagogia que recorre a l'activitat personal de l'alumne i que potencia la iniciativa en l'acció», sense perdre de vista, però, que «l'escola primària tenia escassos recursos per a la impartició de l'educació física»,²⁷ com ho corrobora Cambeiro quan assenyala la precària formació

23. Cf. MAYOR (2002).

24. Des de la primera promoció, del 1920, fins al 1979 es diplomaren un total de 2.553 professors i 3.264 instructors. Cf. BRAVO (1995, p. 90).

25. Per aprofundir en aquest període, cf. LUCAS (2000).

26. A tall d'exemple, comentem que en la segona edició de l'Escola d'Estiu, que organitzaria cursos sense interrupció entre els mestres des del 1914 al 1923, amb la finalitat de promoure l'actualització pedagògica, ja s'impartí un curs d'educació física elemental pel professor Langlois du Feu. Cal tenir present que l'organització de les dues primeres edicions estava a mans d'Eladi Homs, que fou el primer d'importar la pràctica del bàsquet dels Estats Units, que ben aviat faria popular el pare Eusebi Millán, quan després de la seva estada a Cuba, l'introduí com a esport de competició als escolapis de Sant Antoni de Barcelona.

27. LLEIXÀ (1998, p. 107 i 145).

que rebien els mestres a les Escoles Normals, la qual cosa, sumada a la manca de mitjans i recursos en la majoria d'escoles de primària, feia que l'educació física fos força deficitària.²⁸

Hom ha de considerar igualment com a factor positiu pel que fa a la introducció de l'educació física als centres d'ensenyament, la influència directa que tingué l'esport català, amb l'entrada de la pràctica esportiva escolar. Una afeció a l'esport que havia anat emergint entre la ciutadania des del darrer quart de segle XIX i que s'aniria consolidant en les primeres dècades del segle XX, si més no fins a les acaballes de la Guerra Civil.²⁹

Es fugia del caràcter gimnasticomilitar de l'educació física perquè no s'adeia amb l'ideari de l'escola nova: la llibertat i el desenvolupament de l'infant. L'educació física feia costat al moviment higienista, preocupat per aconseguir la millora de la salut infantil, i es presentava com una part integrada al procés educatiu. S'era partidari de la gimnàstica sueca, i les excursions i el joc ocupaven un lloc de preferència que, avançat el segle, deixaria pas a la pràctica de diversos esports.

És prou sabut que el triomf en la Guerra Civil del bàndol nacional comportaria la instauració del règim franquista, que romandria vigent des del 1939 fins al 1975. La Falange, partit únic durant la dictadura de Franco, a través del Frente de Juventudes y la Sección Femenina, seria l'encarregada de controlar l'educació física, si més no fins a principis de la dècada dels anys seixanta.

L'educació física passava a estar al servei del Movimiento i assoliria un important paper doctrinari, amb gran contingut polític, patriòtic i moral, per tal de modelar la joventut sota l'ideari de la societat franquista.³⁰

Dues lleis marquen aquest període. Una, del 1961, sobre l'educació física. L'altra, del 1970, sobre el sistema educatiu.

La llei del 1961, coneguda com a Llei d'Elola-Olaso, establia l'obligatorietat de l'educació física en tots els graus de l'ensenyament, però la manca de dotació econòmica sostrauria moltes possibilitats de fer efectiva la seva aplicació.³¹

La Ley general de educación y financiamiento de la reforma educativa del 1970, promulgada pel ministeri de Villar Palasí, evidencià que les reformes

28. CAMBEIRO (1998, p. 194 i s.).

29. Cf. PUJADAS i SANTACANA (1995).

30. Cf. BANTULÀ (1992).

31. Per a Piernavieja, aquesta llei marcava la tercera i darrera etapa de la història de l'educació física oficial a Espanya. Cf. PIERNAVIEJA (1962). Aquesta llei també li serveix a Pradillo per concloure la seva recerca quant a la gènesi i formació de l'espai professional de l'educació física. Cf. PRADILLO (1997). Altres estudis han establert una quarta etapa que comprèn des del 1961 fins a l'assoliment a Espanya de les institucions democràtiques. Cf. per exemple BRAVO (1995), MARTÍNEZ NAVARRO (1997) i ZAGALAZ (1999).

JAUME BANTULÀ I JANOT

parcials introduïdes fins aleshores en el sistema educatiu franquista no havien estat gaire efectives. A més d'implantar l'obligatorietat i la gratuïtat en l'educació general bàsica, es pretenia impulsar la renovació didàctica i l'avaluació continuada. En la primera etapa d'EGB (de primer a cinquè), l'educació física formava part de l'àrea d'expressió dinàmica, conjuntament amb la música, mentre que en la segona etapa d'EGB (de sisè a vuitè), s'anomenava *educación física y deportes*.

Quant a la formació del professorat, aquesta va ésser altament diferenciada per raó de gènere. Els professors assistiren a l'Academia Nacional de Mandos José Antonio, en la qual fins al 1965 es formaren uns mil dos-cents professors que obtingueren el títol de professor d'educació física i el d'oficials instructors de Juventudes. Les professores reberen formació en qualitat d'instructores generals a l'Escuela Nacional de Instructores para Juventudes Isabel la Católica i, en qualitat de professores, a l'Escuela Nacional Ruiz de Alda.

Els docents reberen suport de la Falange per desenvolupar la seva tasca a través de revistes com ara *Consigna* o *Mandos* o bé llibres com per exemple *Leciones de educación física de primera, segunda enseñanza y comercio* o la *Cartilla escolar de educación física*.³²

La mort del general Franco, el 1975, obria les portes a una nova etapa de recuperació de les institucions democràtiques. L'any 1977 marcaria l'inici de la reforma política i l'extinció del Movimiento Nacional. Un any més tard, s'aprovava la Constitució espanyola. El 1979 comportaria l'entrada en escena dels ajuntaments democràtics i l'aprovació de l'Estatut d'autonomia per a Catalunya.

Els canvis produïts des d'aleshores fins ara han estat espectaculars en tots els àmbits en una societat que havia de recobrar el seu lloc entre les democràcies occidentals europees.

Atenent l'educació física i la seva inserció en el sistema educatiu, les fetes que més n'han marcat l'evolució són: la Ley de la cultura física y el deporte (1980), la renovació de l'EGB (1981), la Llei de l'esport a Catalunya (1988), la Ley del deporte i la Ley de ordenación general del sistema educativo (1990).

A grans trets, la Ley de la cultura física y el deporte (1980) reconeixia el dret de tot ciutadà a la pràctica esportiva i responsabilitzava l'Estat d'impulsar, orientar i coordinar l'educació física i l'esport. La Llei de l'esport a Catalunya (1988) responia a la competència exclusiva del Govern de la Generalitat en l'àmbit de l'esport i el lleure, fruit de les atribucions que li conferia l'Estatut d'auto-

32. Cf. CARBAJOSA i FERNÁNDEZ BUSTILLO (2000).

nomia. A través dels principis rectors de la política esportiva, avançava en la línia de garantir el desenvolupament de l'activitat física i l'esport arreu de Catalunya. La Ley del deporte (1990) insistiria una altra vegada a assenyalar l'educació física com a matèria obligatòria en tots els nivells i graus educatius previs a l'ensenyament universitari.

L'ordenació de l'EGB, el 1981, significà l'inici d'una sèrie de canvis qualitatius pel que fa a la renovació educativa. Els programes renovats veurien l'educació física des d'una vessant més pedagògica i definirien diversos objectius i una sèrie de blocs temàtics.

Amb el traspàs de serveis de l'Administració de l'Estat a la Generalitat de Catalunya, el 1980, la repercussió efectiva d'aquests programes renovats fou menor, ja que, a partir dels ensenyaments mínims fixats per l'Estat, la Generalitat de Catalunya elaborà les orientacions i programes, si bé només per als cicles inicial i mitjà.

No obstant els canvis que aportaren les orientacions i els programes, en el cas català, no seria fins a la implantació de la Ley de ordenación general del sistema educativo (LOGSE) que l'educació física experimentaria una reforma educativa més acusada.

La LOGSE, amb l'extensió de l'educació obligatòria fins als setze anys, incidí positivament en el desenvolupament de l'educació física, en incloure-la en els objectius generals de l'ensenyament primari i constituir-la com una més de les àrees educatives, en igualtat de condicions amb altres matèries a les quals tradicionalment s'havia atorgat un major pes específic.

A més, la LOGSE establia un augment substancial del nombre d'hores dedicades a l'assignatura, així com la provisió de mestres especialistes per impartir la matèria entre l'alumnat. En el desplegament curricular en les diverses comunitats autònomes amb competències en matèria educativa, es consideraria l'educació física com un important factor de desenvolupament integral de la persona, amb una marcada finalitat multifuncional.³³

La formació del professorat serà distinta segons els nivells educatius. La Ley de la cultura física y el deporte de 1980 establia el marc necessari per reconèixer la figura del llicenciat que impartiria la matèria a l'ensenyament secundari, i reconeixia d'aquesta manera la formació que des del 1967 impartia l'INEF de Madrid i des del 1975 l'INEF de Barcelona. Durant la dècada dels vuitanta, naixeren a Espanya més instituts nacionals d'educació física (Lleida, Granada, Las Palmas, València, la Corunya, etc.), la qual cosa posa en relleu la gran demanda social existent aleshores respecte del perfil del llicenciat.

33. Cf. BANTULÀ, CARRANZA i FLAQUÉ (1989), CHAVARRIA (1993) i DÍAZ (1993).

Respecte a la formació del professorat de primària, l'any 1971 desapareixia la denominació d'Escoles Normals, que es convertiren en Escoles Universitàries de Formació de Professorat (EUIFP). Després d'uns quants estira-i-arronses respecte a la inclusió o exclusió de l'educació física en els plans d'estudis universitaris,³⁴ l'any 1985 es produiria la definitiva integració del professorat d'educació física en les EUIFP. Aquest seria un dels primers salts qualitius que experimentaria l'educació física en els darrers vint anys.

La creació de la figura de l'especialista d'educació física en els centres educatius de primària es traduí en la necessitat urgent de comptar amb professorat convenientment format. En el territori MEC, i a Catalunya, concretament a Barcelona, per iniciativa de l'Ajuntament de Barcelona, des del 1986, es començaren a formar professors d'EGB especialitzats en educació física. L'any 1989, la Generalitat n'assumia les competències i convocà diversos cursos des de les EUIFP, a través dels quals naixia un nou col·lectiu de professionals en el camp educatiu.

Esperonats per aquesta demanda social, el curs 1992/1993, les EUIFP de la Universitat de Barcelona i de la Universitat Autònoma de Barcelona iniciaven un nou pla d'estudis en el qual l'educació física era definida com a especialitat.³⁵

En definitiva, el període democràtic ha significat un canvi de paradigma respecte a la funció social que es reclama a l'educació física. A ningú se li fa estrany que els professionals mantinguin amb major o menor intensitat una posició eclèctica, que aposta per una multifuncionalitat de l'educació física i per renovacions profundes des de la didàctica i les pedagogies corporals. Una educació física més crítica amb el paper agonal de l'esport, immersa en el rescat dels valors socials que emanen de la seva pràctica i sensible a la diversitat d'acció i opinió respecte de l'activitat física. Una educació física que aporta iniciatives de pes en el terreny del tractament de les persones amb discapacitat, que està oberta més que altres àrees del currículum a la interculturalitat.³⁶

Hom no pot detenir-se més que a posar en relleu l'elevat nombre de jornades i congressos d'intercanvi d'experiències professionals; de postgraus, màs-

34. En l'Ordre de 13 de juny de 1977 (BOE núm. 151, de 25 de juny), es publiquen les directrius per a l'elaboració dels plans d'estudis de les EUIFP d'EGB i apareix la didàctica de l'educació física com a matèria comuna a totes les especialitats, sense referir-se, però, al nombre d'hores que cal impartir, amb la qual cosa cada universitat pot fer una interpretació distinta de l'ordre. Cf. ROMERO (1995).

35. Cf. BANTULÀ *et al.* (1997, p. 153-182).

36. Per esmentar uns quants exemples, és vàlida la consulta de CONTRERAS (1998), CARDONA (2000), DEVÍS (2001), LLEIXÀ (2003), MORA, DíEZ i LLAMAS (2003), RÍOS (2003), LIEBERMAN (2002), PRAT i SOLER (2003) i CARRANZA i MORA (2003).

ters i cursos de doctorat,³⁷ pel que fa a la formació en el tercer cicle, i d'una eclosió costosa d'inventariar de publicacions referides a l'activitat física i l'esport.

L'educació física camina amb fermesa cap al segle XXI i ho fa amb els ulls ben oberts. Ja no és possible mantenir un únic model corporal. Hom fa seu el discurs de Vilanou quan sosté que un dels reptes més importants per a l'educació física és «reconfigurar un univers simbòlic i relacional entorn el cos humà que, en comptes d'ésser dominat, segregat o colonitzat, pugui despertar la consciència d'una nova realitat individual i social... no podem oblidar que la pedagogia —i l'educació física és una de les claus del discurs educatiu— sempre s'ha mogut entre la realitat i el desig, un desig que —al nostre entendre— no pot desvincular-se d'aquest context intercultural (no simplement multicultural) en què vivim i que constitueix la pedra angular d'un futur que, d'alguna manera, ja és present».³⁸

En aquest context, la importància del joc es torna essencial, com tot seguit es revela.

2. EL JOC EN L'EDUCACIÓ FÍSICA DEL SEGLE XX

Els antecedents més immediats a l'Estat espanyol pel que fa a considerar el joc com a contingut essencial de l'educació física del segle XX cal situar-los a les acaballes del XIX, per la Institución Libre de Enseñanza: «Els mitjans més directes, més naturals i més eficaços de realitzar l'educació física no només per a la infància sinó per a totes les edats són els jocs corporals.»³⁹

El reial decret del 1901 que recull el Reglamento para el régimen y gobierno de los institutos generales y técnicos i la reial ordre del 1918 que considera nou graus d'ensenyament, tres de preparatòria (vuit-deu anys) i sis de segon ensenyament (onze-setze anys), estableixen classes diàries de jocs i exercicis corporals.

Per tant, des d'inicis del segle XX, el joc no només deixa d'ésser un obstacle sinó que passa a convertir-se en un recurs, en un ajut inqüestionable per a l'educació dels infants, com ho posa de manifest el pare Santos Hernández: «És un

37. A tall d'anècdota, assenyalem que el primer programa de doctorat fou «Motricitat humana», impartit a la Universitat de Barcelona durant el bienni 1985-1987, el qual fou tutoritzat pel Departament de Teoria i Història de l'Educació de la Universitat de Barcelona.

38. VILANOU (2000, p. 50).

39. Guimeà, citat a LÓPEZ SERRA (1998, p. 169).

fet confirmat per l'experiència que allà on els nens juguen amb entusiasme, estudien també amb empenyament i sense cap detriment de la salut; ans el contrari, on els jocs falten les hores de descans es converteixen en estones d'ociós enuig que indisposen cada dia més per a l'estudi i desenvolupen amb esperit violent els gèrmens de molts vicis.»⁴⁰

La inclusió del joc en la incipient educació física de les primeres dècades del segle XX seria òbviamment promoguda pels educadors i pensadors incardinats en el moviment de l'Escola Nova i la pedagogia activa. De totes maneres, val la pena detenir-se a considerar, d'una banda, que darrere força de les estones dedicades al joc, s'hi amagava ja una pràctica creixent de les activitats esportives d'origen anglosaxó, i d'altra banda, que cada cop era més acusada la feblesa del joc popular i tradicional, del joc espontani, del joc de carrer, que no entenia de regulacions ni imposicions, davant d'unes pràctiques lúdiques que passaven a convertir-se en un element dosificat per l'educador, ben aviat mestre d'educació física, que en controla l'ús en l'espai i temps escolars.

Hí ha força petges que marquen la presència amb més o menys intensitat del joc en l'educació física al llarg del segle XX, però totes elles apunten a un fet innegable, que els jocs esdevenen subjectes d'ensenyament i adquireixen dret de ciutadania fins i tot dins de les institucions universitàries.

Durant la dictadura de Primo de Rivera, la *Cartilla de gimnasia infantil*, confegida a l'empara de l'Escuela Central de Gimnasia, proposava per als infants menors de vuit anys la utilització del joc com a mitjà fonamental per al desenvolupament de l'educació física.

El pla d'estudis del 1931 de les Escoles Normals inclou, dins dels quatre cursos de durada de la carrera, una assignatura anomenada educació física i jocs infantils per als estudiants de tercer curs aspirants a mestres.

També, durant el franquisme, tant a l'Academia Nacional de Mandos José Antonio com a l'Escuela Nacional Isabel la Católica o a la Ruiz de Alda, es va incloure el joc com a assignatura essencial per transmetre una sèrie de valors: «Hem d'adaptar l'aspecte sociològic del joc als nostres principis morals, religiosos i nacional-sindicalistes.»⁴¹

La Ley general de educación y financiamiento de la reforma educativa del 1970 i els programes renovats de l'EGB del 1981 es van fer ressò del joc sobretot com a recurs per al tractament de les activitats físicoesportives. La seva importància progressiva es posà de manifest en les orientacions i els programes de la Generalitat de Catalunya del 1980, amb la inclusió d'objectius i blocs

40. SANTOS HERNÁNDEZ (1986, p. VIII).

41. BANTULÀ (1997, p. 140).

temàtics específics per al tractament del joc. On el joc cobra un major protagonisme, emperò, és en la reforma educativa implantada amb la LOGSE.

No només és un dels blocs de continguts amb major i constant presència en l'educació física, sinó que és considerat, conjuntament amb el cos, un dels dos eixos essencials a partir dels quals cal estructurar l'educació física.

Segons el mateix MEC, «el joc encobreix en aquestes edats una forma d'aprenentatge espontani que suposa per al desenvolupament de les capacitats motrius un element dinamitzador bàsic, i constitueix per això una opció pedagògica que caracteritza l'enfocament metodològic de l'Educació Física en aquesta etapa com a fonamentalment lúdic».⁴²

En consonància amb aquesta importància ascendent, la formació del professorat ha tingut en consideració el seu estudi específic. Les Escoles Normals, convertides en Escoles Universitàries de Formació del Professorat, i moltes d'elles transformades en els darrers anys en facultats, han estat atentes a incloure en els seus respectius plans d'estudis l'estudi del joc, sovint incardinant-lo en el temari del programa de l'assignatura o assignatures que configuren la didàctica de l'educació física.

Pel que fa als estudis de llicenciatura, des del 1981, amb l'aprovació dels plans d'estudi de l'INEF de Madrid i Barcelona, el joc ha estat establert com una assignatura obligatòria per a l'alumnat de primer cicle. El BOE (20 octubre 1993) li conferia el caràcter de matèria troncal dins dels «Fundamentos y manifestaciones básicas de la motricidad humana» i està present, per tant, en tots els estudis de ciències de l'activitat física i l'esport d'arreu de l'Estat, tant en centres públics com privats.

El seu prestigi queda de manifest també quan es constata que en la majoria de centres en els quals s'imparteix la llicenciatura en ciències de l'activitat física i l'esport, s'inclou la impartició d'una assignatura optativa per a l'alumnat de segon cicle, la qual sovint aprofundeix en l'estudi del joc popular i tradicional.

És més, per acabar, i per tal de posar en relleu la magnitud que ha cobrat la recerca del joc dins de les ciències de l'activitat física i l'esport, cal esmentar el nombre creixent de tesis doctorals realitzades en els darrers anys que han tingut el joc com a objecte d'estudi. Cal destacar també que un bon nombre han estat realitzades per professorat que imparteix docència en l'ensenyament universitari, ja sigui en la llicenciatura de ciències de l'activitat física i l'esport o bé en la diplomatura a les facultats de formació de professorat.⁴³

42. MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA (1989, p. 218).

43. Pel fet que aquesta producció científica ultrapassa la vintena d'obres, cadascuna de les tesis doctorals ha estat esmentada en l'apartat de referències bibliogràfiques.

JAUME BANTULÀ I JANOT

BIBLIOGRAFIA

- ADELL, J. A. *Los orígenes del deporte en Aragón: Aproximación al retroceso del juego tradicional e inicio y expansión del fenómeno deportivo*. Saragossa: Universidad de Zaragoza, 1997. [Tesi doctoral. Director: Francisco Lagardera]
- AMADOR, F. *Estudio praxiológico de los deportes de lucha: Análisis de la acción de brega en la lucha canaria*. Las Palmas: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 1994. [Tesi doctoral. Director: José Hernández Moreno]
- BANTULÀ, J. «El Frente de Juventudes en la doctrinària Educació Física franquista». A: MONÉS, J.; SOLÀ, P. [ed.]. *14 Congress International. International Standing Conference for the History of Education. «Educació, activitats físiques i esport en una perspectiva històrica»*. Barcelona: 1992.
- BANTULÀ, J. *Joc motor tradicional: estudi taxonòmic i comparatiu*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005. [Tesi doctoral. Director: Conrad Vilanou]
- BANTULÀ, J. [ed.]. *Francesc Maspons i el joc infantil al segle XIX*. Esplugues de Llobregat: Consell Català de l'Esport, 2006. (Textos de Cultura i Esport; 5)
- BANTULÀ, J.; CARRANZA, M.; FLAQUÉ, L. *Evolución de la educación física escolar*. Madrid: 1989. [Estudi no publicat, becat per l'Institut de Ciències de l'Educació Física]
- BANTULÀ, J. [et al.]. *Passat i present de l'educació física a Barcelona*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1997.
- BERNABÉ, J. *El juego tradicional y la oralidad en el primer ciclo de Educación Primaria*. Múrcia: Universidad de Murcia, 2001. [Tesi doctoral. Director: Amando López]
- BRAVO, R. *La educación física en la legislación española 1890-1980*. Màlaga: Agora Universidad, 1995.
- CALVO, J. *Juegos de chicos en la Grecia antigua*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1982. [Tesi doctoral. Director: Carles Miralles]
- CAMBEIRO, J. *El proceso de institucionalización de la Educación Física contemporánea*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998. [Tesi doctoral. Director: Conrad Vilanou]
- CARBAJOSA, C.; FERNÁNDEZ BUSTILLO, E. *Manuales de Educación Física en el Franquismo*. Oviedo: Universidad de Oviedo, 2000.
- CARDONA, J. [coord.]. *Modelos de innovación educativa en la educación física*. Madrid: Universidad Nacional de Educación a Distancia, 2000.
- CARRANZA, M.; MORA, J. M. *Educación física y valores: Educando en un mundo complejo*. Barcelona: Graó, 2003.
- CASTRO, U. *Estudio etnográfico y de la lógica interna de las situaciones motrices de un juego tradicional desaparecido: la pina*. Las Palmas: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 2001. [Tesi doctoral. Director: Vicente Navarro]
- CHATEAU, J. *Los grandes pedagogos*. Mèxic: FCE, 1974.
- CHAVARRIA, X. *Educación Física Primaria: Del diseño curricular base a las programaciones de las clases*. Barcelona: Paidotribo, 1993.
- CONTRERAS, O. *Didáctica de la Educación física: Un enfoque constructivista*. Barcelona: Inde, 1998.

- COSSÍO, M. «Contra la introducción de los ejercicios militares y batallones escolares en la escuela». A: *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza* [Madrid], núm. 272 (15 juny 1888), p. 145-147.
- COSTES, A. *Estudi observacional de les tasques semidefinides i de les modificacions de rols consegüents en un joc tradicional sociomotriu*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995. [Tesi doctoral. Director: Carles Riba]
- DECROLY, O.; MONCHAMP, E. *El juego educativo: Iniciación a la actividad intelectual y motriz*. Madrid: Morata, 1986.
- DELORS, J. *Educació: hi ha un tresor amagat a dins. Informe per a la UNESCO de la Comissió Internacional sobre Educació per al segle XXI*. Barcelona: Centre UNESCO de Catalunya, 1996.
- DEVÍS, J. *La educación física, el deporte y la salud en el siglo XXI*. Alcoi: Marfil, 2001.
- DEWEY, J. *Democràcia i escola*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1985.
- DÍAZ BUCERO, J. *El juego es el juego: El juego en el pensamiento occidental y en el arte del siglo X*. Granada: Universidad de Granada, 1994. [Tesi doctoral. Director: Antonio Pérez]
- DÍAZ, J. *El currículum de Educación Física en la reforma educativa*. Barcelona: Inde, 1993.
- ETXEBESTE, M. J. *Les jeux sportifs, éléments de la socialisation traditionnelle des enfants du Pays Basque*. Université Paris V. Sorbonne, 2001. [Tesi doctoral. Director: Pierre Parlebas]
- FERNÁNDEZ SIRVENT, R. *Francisco Amorós y los inicios de la educación física moderna: Biografía de un funcionario al servicio de España y Francia*. Alacant: Publicaciones de la Universidad de Alicante, 2005.
- FERRER I GUÀRDIA, F. *L'Escola Moderna*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1990.
- FILHO, L. *La Escuela Nueva*. Barcelona: Labor, 1936.
- FRÖBEL, F. *La educación del hombre*. Madrid: Daniel Jorro, 1913.
- FRÖBEL, F. *L'educació de l'home i el jardí d'infants*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1989.
- GARCÍA FRAGUAS, J. E. *Tratado racional de Gimnástica de los ejercicios y juegos corporales*. T. III. Madrid: Vda. de Hernando y Cía., 1986.
- GARFELLA ESTEBAN, P. R. «El devenir histórico del juego como procedimiento educativo: El ideal y la realidad». *Historia de la Educación*, núm. 16 (1997), p. 133-154.
- GINER, J. *Los juegos populares y tradicionales en la Comunitat Valenciana y su influencia en el desarrollo del niño*. València: Universitat de València, 1998. [Director: Amparo Martínez]
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. *Bibliografía de la renovació pedagògica 1900-1939*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1978.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. *L'Escola Nova Catalana 1900-1939*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1992.
- GONZÁLEZ-AGÀPITO, J. «La renovació pedagògica al primer terç del segle XX». A: *Pedagogia a Catalunya. Dos-cents cinquanta anys de les Instruccions per a l'ensenyança de*

JAUME BANTULÀ I JANOT

- minyons de Baldiri Reixac. Cent anys de l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana*. Barcelona: Fundació Jaume I, 1999, p. 26-29. [Nadala any XXXIII]
- HERNÁNDEZ MORENO, J. *Estudio sobre el análisis de la acción de juego en los deportes de equipo: Su aplicación al baloncesto*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1987. [Tesi doctoral. Director: Antoni Petrus]
- LAVEGA, P. *Del joc a l'esport: Estudi de les bitlles al Pla d'Urgell (Lleida)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995. [Tesi doctoral. Director: Francisco Lagardera]
- LIEBERMAN, L. *Strategies for inclusions: A Handbook for Physical Educators*. Champaign: Human Kinetics, 2002.
- LINAZA, J. L. *The acquisition of rules of games by children*. Oxford: Oxford University, 1981.
- LLEIXÀ, T. «La educación física escolar: Desde el siglo XIX hasta la época actual». A: *El currículum de Educación Física en la Enseñanza Primaria: Estudio comparativo del currículum de diferentes países de la Unión Europea*. Tesi doctoral. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1998, p. 101-145. [Tesi doctoral. Director: Antoni Petrus]
- LLEIXÀ, T. *Educación física hoy: Realidad y cambio curricular*. Barcelona: Universitat de Barcelona. Institut de Ciències de l'Educació: Horsori, 2003.
- LÓPEZ MARTÍN, R.; GARFELLA ESTEBAN, P. R. *El juego como recurso educativo: Guía antológica*. València: Universitat de València, 1997.
- LÓPEZ MATALLANA, M. *Juegos y educación en el tiempo libre*. Comillas: Universidad de Comillas, 1993.
- LÓPEZ RODRÍGUEZ, P. *Para una sociología del juego*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1987.
- LÓPEZ SERRA, F. *Historia de la educación física de 1876 a 1898: La Institución Libre de Enseñanza*. Madrid: Gymnos, 1998.
- LUCAS, J. M. *Historia de la Educación Física Oficial. España 1900-1936*. Madrid: Universidad de Alcalá, 2000.
- LUZURIAGA, L. *Historia de la Educación y la Pedagogía*. Buenos Aires: Losada, 1979.
- MALLART I CUTÓ, J. *L'educació activa*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1998.
- MARTÍNEZ NAVARRO, A. *La educación física escolar en España: Hitos históricos*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1997.
- MAYOR, A. *Historia de la educación física infantil en España en el siglo XIX*. Guadalajara: Universidad de Alcalá, 2002.
- MINISTERIO DE EDUCACIÓN Y CIENCIA. *Diseño curricular base*. Madrid: MEC, 1989.
- MONÉS, J. *El pensament escolar i la renovació pedagògica a Catalunya 1833-1938*. Barcelona: La Magrana, 1978.
- MONTESSORI, M. *La descoberta de l'infant*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1984.
- MORA, J. M.; DIEZ, R.; LLAMAS, J. *Un mundo en juego: Propuestas didácticas para el trabajo de la educación intercultural desde la educación física*. Barcelona: Inde, 2003.
- MORENO, J. M.; POBLADOR, A.; RÍO, D. del. *Historia de la educación*. Madrid: Paraninfo, 1986.
- NAVARRO, V. *Estudio de conductas infantiles en un juego motor de reglas: Análisis de la*

- estructura de juego, edad y género*. Las Palmas: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria, 1995. [Tesi doctoral. Director: José Hernández Moreno]
- OLASO, S. *El joc de pilota en la comunitat valenciana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1993. [Tesi doctoral. Director: Josep Maria Boquera]
- ORS, E. d'. *L'home que treballa i juga*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1988.
- ORTS-RAMOS, A.; CARAVACA, F. *Francisco Ferrer Guardia, apóstol de la razón*. Barcelona: Maucci, 1932.
- ORTEGA RUIZ, R. *Juego y conocimientos sociales en un estudio sobre las preferencias lúdicas infantiles y el contenido de los juegos sociodramáticos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1987.
- OSUNA LUCENA, M. I. *El canto religioso representado y su permanencia en los juegos y cantos infantiles*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 1983. [Tesi doctoral. Director: Enrique Sánchez Pedrote]
- PARDO, P. *El juego de reglas y el desarrollo cognitivo en poblados fang de Guinea Ecuatorial*. Madrid: Universidad Autónoma de Madrid, 1988. [Tesi doctoral. Director: Jose Luis Linaza]
- PAREDES, J. *El deporte como juego: un análisis cultural*. Alacant: Universitat d'Alacant. Facultat de Filosofia i Lletres, 2002. [Tesi doctoral. Director: Manuel Oliver Narbona]
- PARLEBAS, P. *Psychologie sociale et théorie des jeux: Étude de certains jeux sportifs. La logique interne des jeux sportifs. Modelisation des universaux et étude quasi-experimental*. París: Universitat París V. Sorbonne, 1984. [Tesi doctoral. Director: Roger Daval]
- PESTALOZZI, J. H. *Cartas sobre educación infantil*. Barcelona: Humanitas, 1982.
- PESTALOZZI, J. H. *Com Gertrudis educa els fills*. Vic: Eumo: Diputació de Barcelona, 1986.
- PIERNAVIEJA, M. «La Educación Física en España: Antecedentes histórico-legales». A: *Citius, Altius, Fortius*. T. IV, fasc. I (1962), p. 5-150.
- PRADILLO, J. L. *El espacio profesional de la Educación Física en España: Génesis y formación (1883-1961)*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá, 1997.
- PRAT, M.; SOLER, S. *Actitudes, valores y normas en la Educación Física y el Deporte: Reflexiones y propuestas didácticas*. Barcelona: Inde, 2003.
- PROGRAMA DE LES NACIONS UNIDES PER AL DESENVOLUPAMENT (PNUD). *Informe sobre el desarrollo humano 1997*. Madrid: Mundi-Prensa, 1997.
- PUIG, J. M.; TRILLA, J. *La pedagogía del ocio*. Barcelona: Laertes, 1996.
- PUJADAS, X.; SANTACANA, C. *Història il·lustrada de l'esport a Catalunya*. Vol. I. Barcelona: Columna: Diputació de Barcelona, 1995.
- RÍOS, M. *Manual de educación física adaptada al alumnado con discapacidad*. Barcelona: Paidotribo, 2003.
- ROMERO, S. «La formación inicial de Educación Física en las Escuelas de Magisterio y Facultades de Ciencias de la Educación». A: *Actas del II Congreso Nacional de Educación Física de Facultades de Educación y XII de Escuelas Universitarias de Magisterio*. Saragossa: Universidad de Zaragoza. Departamento de Expresión Musical, Plástica y Corporal, 1995, p. 41-65.

JAUME BANTULÁ I JANOT

- RUIZ ALONSO, J. G. *Estudios de los bolos en Asturias: aspectos histórico-culturales, modalidades, elementos y materiales de juego. Estado actual de su práctica*. Granada: Universidad de Granada, 1999. [Tesi doctoral. Director: José Antonio Cecchini. Codirector Miguel Ángel Delgado]
- SANTOS HERNÁNDEZ, P. *Juegos de los niños en las escuelas y colegios*. Palma de Mallorca: José I. de Olañeta, 1986. [Facsimil de Calleja Bib. Perla, 1901]
- SANZ ROMO, M. *Manual de Gimnástica higiénica y juegos escolares*. Madrid: Imp. de los Sucesores de Cuesta, 1897.
- SKIDELSKY, R. *La escuela progresiva*. Barcelona: A. Redondo, 1972.
- TRIGUEROS, C. *Nuevos significados del juego tradicional en el desarrollo curricular de la Educación Física en centros de educación primaria de Granada*. Granada: Universidad de Granada, 2000. [Director: Juan Bautista Martínez]
- TRILLA, J. *La educación informal*. Barcelona: PPU, 1987.
- TRILLA, J. [coord.]. *El legado pedagógico del siglo XX para la escuela del siglo XXI*. Barcelona: Graó, 2001.
- TRILLA, J. *La aborrecida escuela junto a una pedagogía de la felicidad y otras cosas*. Barcelona: Laertes, 2002.
- TRILLA, J. *La educación fuera de la escuela: Ámbitos no formales y educación social*. Barcelona: Ariel, 2003.
- VAN DALEN, D. B.; BENNETT, B. L. *World history of physical education. Cultural, Philosophical, Comparative*. Englewood Cliffs (Nova Jersey): Prentice-Hall, 1971.
- VEIGA, F. *Xogo popular galego e educación: Vivencia educativa e función de identificación cultural dos xogos e enredos tradicionais*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago, 1997. [Tesi doctoral. Director: Ángel Serafín Porto]
- VILANOU, C. «Contexto histórico y antecedentes de la educación física». *Tándem*, núm. 1 (2000), p. 39-51.
- ZAGALAZ, M. L. *Fundamentos legales de la actividad física en España*. Jaén: Universidad de Jaén, 1999.